



Роздуми про прочитане в стилі «а ргоро», або спроба доброзичливого памфлету (з приводу монографії: Миллер А. И. «Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)». - СПб.: Алетейя, 2000. - 268 с.)

Євген Чернов

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 5. – Харків: ФріМайнд, 2001. – С. 112-131.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

РОЗДУМИ ПРО ПРОЧИТАНЕ В СТИЛІ «А ПРОПО», АБО СПРОБА ДОБРОЗИЧЛИВОГО ПАМФЛЕТУ

(з приводу монографії: Миллер А. И.

«Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)» —

СПб.: Алетейя, 2000. — 268 с.)

Не знаю, як для кого, але для автора цих рядків здатність до ностальгії є одним з критеріїв та ознак духовності і, якщо завгодно, психоінтелектуальної розвиненості особистості. Зізнаюся, що не вірю ні в які форми та види зовнішньої та внутрішньої еміграції без туги за «батьківщиною». Точніше знаю, що є люди, у котрих сьогоднішнє («тут-зараз») повністю витіснило вчорашнє. Причому ця здатність нерідко розглядається як рівень професійності... Знаю про це, але переконаний, що «тут і зараз» — це псевдопрофесійність. Саме тому, перебуваючи в структурах власної історіографічної ідентичності, не тільки не можеється, а й не хочеться визнавати, що політичні хвилі прибили істориків, що живуть та працюють в Україні, до берегу «української історіографії», а десь там, майже не видимий, мерехтить берег «російської історіографії».

Не можеється і не хочеться тому, що відбулося це «прибиття» в той момент, коли здавалося, що ти і багато твоїх колег досягли рівня усвідомлення, що ідентичність ІСТОРИКА без соціальних, державно-політичних, ідеологічних, етнонаціональних, етноконфесійних та інших предикатів і є однією з головних складових твоєї самосвідомості. І коли доводилося читати або чути ремствування, що, мовляв, ми недооцінюємо внесок наших істориків, а посилаємося на досвід, наприклад, француза Марка Блока, то навіть, визнаючи конкретну справедливість того, що висловлювалося, виникала потреба заперечити: «Якщо ви вважаєте себе істориком, то чому Марк Блок для вас не наш?»

Минулі 90-ті надали історикам низку гірких уроків, серед яких, можливо найгірший — це те, що ми переважно інфантильні. При цьому залишається відкритим питання, чи є це суто радянським-пострадянським випадком (сумніваюся), чи це функція самої пізнавальної ді-

яльності, чи навпаки — галузь пізнавальної діяльності чимось приваблива для певних типів особистостей? Очевидним, у будь якого випадку, є те, що означений інфантилізм ніяк не нагадує дитинство, а скоріше підстаркувату дитячість («...позорно зтягнувшася детскость покрыта подозрительным жирком» [Є. Євтушенко]).

Психологічні та соціальні мотиви цього явища можуть стати предметом особливого аналізу, в ході якого дослідникам, безумовно, при бажанні вдасться показати об'єктивність цього процесу, а критики репресивно-тоталітарної радянської системи знайдуть кореляти між нею та долею пострадянських істориків і тим самим знімуть з нас левову частку персональної відповідальності, залишаючи «обранцям» лише персональні заслуги...

Одним із симптомів цієї підстаркуватої дитячості, на мій погляд, є дискретність історичної свідомості професіоналів-істориків. Ми люди, які естетизуються у «довгій пам'яті», але гидуємо «короткою». Це можна було б кваліфікувати як склероз, але утримаюся, оскільки забудькуватість до недавнього (вчорашнього) у склеротика відбувається не у зв'язку з усвідомленими психоінтелектуальними установками та морально-естетичними цінностями... А тому не будемо ховатися за медичним діагнозом — на суді совісті історика* немає місця ні експертно-медичному, ні юридичному крутігству. Але є місце й завжди до місця відверте усвідомлення та щире визнання.

Зізнаємося, що теза, яку ми переважно засвоїли від Михайла Миколайовича Покровського, що «история — есть политика, опрокинутая в прошлое», що ми її так завзято піддавали (і цікаво, що й продовжуємо піддавати) нишівній критиці, якщо є несправедливою по відношенню до історії взагалі, то виявляється цілком справедливою по відношенню до переважної більшості з нас. А тому, хоча і не можеється, і не хочеться, однак вимушений визнати, що сиджу я на «березі української історичної науки», а біля свого «не нашого» плещуться в державних історіографічних хвилях російські історики. Відтак спроба подивитися, як з їхнього берега бачиться й сприймається простір і української історії, і української історіографії, є цілком коректною у даних конкретно-історичних обставинах.

* Думаю, що брати в ланки і робити посилання на Люсьєна Февра буде школярським педантизмом, оскільки час диктує нам слова і знаходяться вони, і ставляться у певний ряд автономно.

Дозволю собі ще якийсь час залишитися за межами основного сюжету і зазначу, що дуже показовою по відношенню до сучасного «українського» з боку сучасного пересічного російського історика, що не претендує на «оголтелый патріотизм», уявляється сценка, свідком та пасивним учасником якої мені довелося стати буквально за декілька тижнів до написання цих рядків*. На одній з конференцій у Криму турботливі організатори влаштували для учасників екскурсію по Керченській протоці у напрямку Таманського півострову. Однак, коли теплохід опинився у водах, які є предметом довготривалих суперечок експертів з приводу демаркації морських кордонів між Росією та Україною, один з учасників конференції — російський археолог, — виголосивши фразу українською, замість «човни» сказав «човени», був виправлений колегою — київським істориком, який мимохідь зазначив, що як на нього, то слово «човни» звучить краще, ніж російське «челны», але отримав у відповідь примирливо-байдужу фразу: «и то и другое — красиво». І коли київський історик, який безкінечно далекий від примітивного етнопатріотизму, спробував продовжити обговорення «фонемно-естетичного» питання, то його випадковий співрозмовник всіяко намагаючись приховати іронію, зі співчуванням «изрёк»: «Вы, конечно, правы!» та поспішив, як говорили раніше «російсько-французькою» мовою, «ретироваться». І хоча ця реакція, візьму на себе сміливість стверджувати, була образливою по відношенню до конкретної особи, але імовірно пересічний образ сучасного «українського», сформованого, у тому числі, і на підставі безпосереднього досвіду, настільки затвердився у свідомості згаданого археолога, що він вирішив не зв'язуватися з дещо «хворими» людьми (множина визначалася моєю присутністю).

Вважаю цей приклад показовим, оскільки ліберально мислячі російські історики не відчують себе морально-психологічно вільними для відкритих та відвертих дискусій навколо проблематики з явно вираженням українським присмаком. Якоюсь мірою їм заважає відтворення російської державно-політичної свідомості та мода на гучно декларований патріотизм, але головне — прагнення понад усе бути лояльними по відношенню до представників молодої державності.

Якщо описувати такий стан в улюбленій фразеології політизованої української історичної думки, то це теж своєрідний рецидив пост-

* Серпень 2001 р.

імперського мислення; в термінах же психоаналізу можна було б казати про відчуття провини, але основною складовою є сприйняття свідомого українського в історіографії як такого, що страждає на хронічну та довготривалу патологію.

Вести дискусію у такому стані вкрай важко. До того ж є небезпека впасти в гріх «російського консерватизму», «націонал-більшовизму», «чорносотенного шовінізму» та інших старих і не дуже «відьом» російського лібералізму, отже, фігури замовчування, відсутність регування на бурхливо (а іноді буйно) пульсуючу українську історіографію було та залишається своєрідним «добрим тоном» для певного типу істориків з російського «берега».

Справедливість цих припущень та тверджень на конкретно-індивідуальному рівні може бути поставлена під сумнів. Одним з яскравих фактів, що руйнують цілісність цієї картини, є монографія О. І. Міллера «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX ст.).

Візьму на себе сміливість стверджувати, що це одне з найбільш «українських» досліджень в усій російській історіографії*. І хоча відомі праці С. М. Щоголева, І. І. Ульянова, збірка, укладена М. Б. Смоліним, не поступаються за тематичним охопленням та зацікавленістю авторів, однак, навіть не вдаючись до аналізу їхньої повноти й точності, орієнтація на «викриття» українського націоналізму (сепаратизму) (що саме по собі не означає повної незначущості їх для науки), залишає їх поза межами науково-історичного дискурсу і ускладнює можливість контакту з ними з боку української національної історичної думки**. Мимохідь не можу не зазначити, що саме викривальний характер, притаманний значній частині української національно-орієнтованої історіографії, впливав та продовжує впливати на її маргінальне становище в загальному історіографічному процесі.

Разом з тим, незважаючи на всю «українськість» цієї цікавої монографії, а також її безсумнівну актуальність для української історіографії, вона, на мій погляд, не могла бути створена в сучасній українській ситуації. Не могла бути створена не тільки тому, що в ній наголос робиться не на українському русі, як такому, а на вивченні політики

* «Українське» не за духом та ідейною орієнтацією, а за мірою зачурення у власне українську історіографічну традицію та проблемно-тематичної значущості для вивчення українського національного руху.

** Як свідчать ці твори О. І. Міллера, дивись с. 22 (примітка 39) його дослідження.

влади та російської громадської думки, що дисциплінарно більше відповідає дослідженню історії Росії (неукраїнські сюжети перебувають на глибокій периферії зацікавлень сучасних українських істориків), а тому, що сам хід українського національного руху, логіка його розвитку розглядаються в нерозривному зв'язку із загальноросійським історичним процесом, тобто неминуче веде до протиріччя з «україноцентризмом», що домінує навіть на рівні рафінованої української історичної думки. Крім того, тема охоплює одні з найболючіших точок української історичної свідомості, від доторку до яких «попіл Клааса стукає в наших серцях» (Валуєвський циркуляр, Емський указ). Тому залишається лише одна альтернатива: або втекти від подібних занадто актуальних тем, або ж взяти на себе функцію нового соліста у хорі викривальників. І хоча теоретичні принципи та методологічні підходи, на які орієнтується О. І. Міллер, цілком доступні хоча б новій генерації українських спеціалістів гуманітарно-суспільствознавчих галузей пізнання, однак андерсонівська типологія спільнот і віднесення нації до типу «уявленої спільноти», що прийнята російським ученим та широко використана у монографії стосовно української нації, може сприйматися так само одіозно, як, наприклад, в радянські часи подібне ж визначення стосовно поняття «клас».

До об'єктів «живої віри-любові», ідолів, яким поклоняються, підходити з подібним тлумаченням небезпечно та некоректно. Небезпечно не стільки тому, що «репресують» (зараз /поки?/ це не модно), скільки від неможливості бути почутим; небезпечно також і у зв'язку з тим, що ризикуєш образити, а відповідно, по-перше, бути некоректним, а по-друге, саме тому ризикуєш (хоч і не модно), що образа викличе бажання «репресувати» образника. Тому передбачаю складне «входження» даного дослідження в структури українського історіографічного процесу, ускладненого ще й тими бар'єрами в бібліографічній сфері, з якими доводиться стикатися сучасним «бюджетним ученим» як на українському, так і на російському (що дещо втішає) «берегах».

Усе ж таки для тих, хто тією чи іншою мірою цікавиться або буде цікавитись історією українського національного руху ХІХ ст. та історією національної політики російської влади у їх конкретиці та сприйнятті російською громадськістю «українського» у цей період та логікою взаємодії суспільства і влади в Росії (без чого неможливе вивчення процесу формування громадянського суспільства), а також

загальними проблемами націоналізму, будуть, безумовно, звертатися до даного дослідження. І, здається, якщо розглядати його в контексті сучасної російської та української історіографії, воно має більше значення для останньої, тому саме в українському середовищі може знайти більшу кількість уважних читачів, серед яких, сподіваюся, будуть переважати люди, вдячні авторові та фонду Олександра фон Гумбольдта*.

Зазвичай на подібній ноті прийнято завершувати так звані позитивні рецензії. Але зауважу, що дослідження такого рівня, як уже підкреслювалося, не дозволяє обмежитися лише загальною його оцінкою і в усякому випадку не заради такої оцінки воно вийшло на читацький суд, та й не заради неї увесь попередній «город городив» і автор цих рядків.

Сенс моїх зусиль полягає в спробі вступити у бесіду-дискусію вже не з якимось читачем-інкогніто, а із самим автором «Украинского вопроса...», а також з тими, для кого «вір» Міллера вже став реальним «текстом»**.

Уже перші рядки його дослідження демонструють українські історіографічні коріння обраної для дослідження проблеми, оскільки автор відштовхується саме від української історіографічної традиції, що дала, на його думку, єдиний прецедент вивчення політики влади Російської імперії відносно «українського питання», вважаючи таким книгу Федора Савченка «Заборона українства. 1876 р.» (Харків-Київ, 1930. Препринт-Мünchen, 1970). Звертаю на це увагу вже не заради підкреслювання «українськості», а для того, щоб зазначити витриманість і навіть делікатність автора по відношенню до всього українського. Висловлюю припущення, що саме тому вчений, замість того щоб піддати, як це зазвичай робиться, детальному критичному аналізу книгу свого попередника і таким чином «розчистити» історіографічними засобами площину для власної, обмежується дуже стислими зауваженнями, по суті апологетичного характеру, що пояснюють, чому праця київського історика «не закрила тему».

Що незручно здавалося зробити з російського «берега», по можливості лапідарно, зробимо на нашому. Дійсно, й архівні матеріали не

* За підтримки якого було здійснено дослідження. Гумбольдтівський фонд і в цьому випадку підтвердив свою високу наукову репутацію.

** Алюзії за Р. Бартом тут не заради красномовності, а щоб підкреслити впевненість «різнопрочитання» міллерівської монографії, оскільки в ній є що читати.

всі були доступні Ф. Савченкові і, можливо, він надто поспішав, але не досить задовільним його дослідження було й тоді, а тим більше залишається зараз, оскільки, при всій його науковості, прагнення розвінчати «царизм», підкріплене національними почуттями та інтелектуальним усвідомленням своєї співпричетності до певної традиції, неминуче робили книгу талановитого українського історика вразливою для наукової критики.

Метод, який застосовувався і продовжує застосовуватися у питаннях вивчення «українсько-російського» з боку національно ангажованих авторів, — це, переважно, витягування на «лобне місце» образ та образників. Очевидно, що навіть на цьому «березі» такий метод не може бути задовільним для всіх, тим більше він неприйнятний для дослідників з «того берега».

О. І. Міллер, на мій погляд, свідомо не бажає без особливої необхідності множити кількість полемічних вузлів. Тому складається враження, що в рефлексії з приводу власних теоретико-методологічних установок доречним було включити і свої ліберально-етичні цінності. Якщо це так, то, здається, вчасно і нам образитися та заявити, що нема чого нас за не зовсім повноцінних тримати, пройшли ті часи, ми вже інші й нам не менше за вашого «внятно все». Але замість образи проявимо великодушність та поспівчуваємо вченому-досліднику, який змушений рахуватися з можливими нашими почуттями і порадіємо з того, що йому далеко не завжди вдавалося залишатися у межах цих морально-психологічних настанов.

Але, якщо О. Міллер обійшов подробиці аналізу попередньої історіографії проблеми, він зате з надлишком компенсував це розкриттям свого солідного теоретичного багажу, з яким підійшов до вивчення обраної теми. Залишаючи осторонь компліментарні аспекти сприйняття авторської ерудиції, аналітичних здібностей, стилю мислення, що гармонійно поєднують у собі смак до теоретичного із вмінням конкретизації, ясністю викладу, визначимо «точки» можливого «розриву» між автором та одним з його читачів.

Перш за все, повернемося до основного теоретичного постулату міллерівського дослідження — до нації як до «уявленої спільноти». Ризикну опинитися у спільноті тих, кого О. Міллер кваліфікував як неглибоких критиків націоналізму [див.: С. 9, примітку 7; тут і надалі у квадратних дужках — посилання на рецензовану книгу. — Є. Ч.] та зазначу, що поняття «уявлена спільнота» («воображенное сообщество»

во»), скільки б уточнень, роз'яснень не робилося б, неминуче призвело б до руйнування самої можливості формування ідеологій націоналізму. Націоналізм як ідеологія, що приваблює чи відштовхує, — це явище модерного суспільства, а поняття «уявлена спільнота», незалежно від самоідентифікації тих, хто його сприймає, породжене іншим стилем мислення — «постмодерним», або, якщо завгодно — «постнаціоналістичним».

«Націоналіст-антинаціоналіст» — опозиція, яка не мислиться в системі координат постмодерних* цінностей, тому таке поняття, як «уявлена спільнота» фактично є нищівним по відношенню до «націоналізму», до того ж воно не вказує на межі його «раціональності» та витягує з нього головний стрижень — «почуття-знання» («національне почуття», «класове почуття», «голос крові», «національний», «класовий», «расовий» інстинкт тощо). Націоналіст, який стане розглядати націю в термінах «уявленої спільноти», буде таким же «переконаним» націоналістом, якими ми були в дитинстві, коли декламували: «Я маленький мальчик (дівочка), играю и пою, я Ленина (Сталина) не знаю (не видел), но я его люблю». А переконаними були лише ті, хто вважав: «Люблю, отже, знаю». Таким чином, не заперечуючи евристичної цінності андерсонівських положень і, розуміючи прагнення до вихідних нейтральних позицій по відношенню до явищ-процесів, що досліджуються, сумніваюся у нейтральності самого поняття «уявлена спільнота». Але зупинюся** та перейду до інших можливих «точок розриву».

Формування, що «русский национализм» и «официальный национализм» самодержавия представляет собой тесно связанные, но самостоятельные явления, иногда идущие рука об руку, но не менее часто и конфликтующие» [С. 11—12], — з одного боку, корисно було б засвоїти українській історіографії як очевидність, а з іншого, — є необхідність нагадати, що самодержавство (читай, влада) в Росії довгий час було найбільш активним джерелом модернізації (вестерніза-

* Вважаю, що з історико-культурної точки зору словосполучення «постмодернізм» не зовсім вдале, оскільки створює «шуми» у зв'язку з культурно-історичним терміном «модернізм».

** Зупинитися важко, оскільки вся теоретична частина з екстраполяціями на російський історичний процес ставить масу запитань, особливо у читача, про якого воістину доречно сказано: «Остался в прошлом я одной ногою, стремлюсь догнать стальную рать, сколько и падаю другою». Тим більше, що до сучасної «раті» мало підходить епітет «стальная».

ції) і, якщо «заимствования готовых идеологических модулей» [С. 10], у тому числі національних, мали місце, то роль влади як ініціатора російського націоналізму не варто недооцінювати, щоправда, це зауваження більш справедливе для XVIII — початку XIX ст.

Істотну роль у методології автора «Украинского вопроса...» відіграє порівняльно-історичний метод, який використовується ним як для пошуку відповіді на запитання: «почему это произошло?» [С. 22], — відносно власне російсько-українського сюжету, так і для вирішення надзавдання, яке можна побачити в авторському самовизначенні: «Эта книга — о национализме» [С. 8]. Та, хоча функціонально вектор «порівняльно-історичного» спрямований у бік російсько-українського, однак одночасно в тій же постановці, на тому ж матеріалі він може мати зворотну спрямованість.

Вважаю за необхідне зауважити, що перед нами дослідження, в якому попередня заявка у вступі про порівняльно-історичний підхід (метод) відповідає реальному змісту дослідження. Тому частина вступу під заголовком «Сравнительно исторический контекст» заслуговує на особливу уважне прочитання.

Хто з **мислячих істориків*** не розмірковував над проблемою подолання панування ретроспективного погляду на історію? І все ж, при всій дотепності валерстайнівського есе «Чи існує Індія?» мені здається, що задля обґрунтування свого прагнення О. Міллер обрав не найкращу опору для пояснення. Індія як певна історична цілісність функціонує у свідомості не лише тому, що це сучасна держава, а й тому, що Індія має довготривалу безперервну культурно-історичну традицію, яка об'єднана, у всякому випадку в європейській свідомості, саме під цим іменем, що, до речі, полегшувало можливість всебічної легітимації Індії та індійського. Тому твердження, що наше знання про існування Індії сьогодні визначає проєкцію цього знання у минуле [С. 20] не зовсім переконливе, особливо в книзі, присвяченій українському питанню. Правда, можливо, автор залишає «за кадром» наступну думку: що справедливо для Індії, тим більш справедливо для простору Східної Європи. Здається, все ж, що аргумент від Валенстайна є не лише даниною ерудитському історіографічному канону, а й «дипломатичному етикету». Він допомагає легше сприйняти «нам» на цьому «березі» і «нам подібним» на російському березі ніщивну критику

* *Сподіваюся — це не сприймається ще як оксюморон.*

двох способів побудови наративів з історії російсько-українських відносин у ХІХ ст. [С. 20—21].

Приймаючи повністю їхню характеристику і вважаючи, що у сучасних умовах вона заслугоує на більш різкі форми висловлювань, все ж відзначаю, що не зовсім погоджуюся з твердженням про існування до сих пір лише двох способів. Це все ж таки досить значне спрощення. Інша річ, що інші способи не можуть бути «затребувані». Вони мають вкрай низьку «споживацьку вартість» на внутрішніх ринках.

Аргументуючи необхідність розширення «оптики» дослідження [С. 30] російсько-українських стосунків ХІХ — початку ХХ ст. шляхом розгляду їх в контексті європейських національно-державних процесів та, полемізуючи з тими, хто схильний підкреслювати їхню винятковість, О. Міллер посилається на те, що на етапі початкового «оголошення» українського націоналізму і виявлення «українського питання» в Росії, самі сучасники цього процесу з обох сторін проводили паралелі, шукали аналогії у досвіді західноєвропейських країн, а не лише імперії Габсбургів. Тому, «если изначальная структура проблемы допускала такое сравнение — а для современников, не знавших, как будут развиваться события, это не подлежало сомнению, — то отбрасывать его было в высшей степени непродуктивно» [С. 30]. Беручи до уваги даний аргумент, імовірно, необхідно враховувати контекстуальність самих висловлювань сучасників, не забуваючи, що всі вони були учасниками журнально-«партиїної» боротьби, в якій «істина моменту» домінувала над «моментом істини»*.

Та вже зовсім несподівано для об'єктивного дослідження звучать слова: «именно сравнение неудачника с теми, кто смог более или менее решить сходные задачи, и позволил понять причины этой неудачи» [С. 30]. Ці «неудачник» та «неудачи» без авторських лапок «дорогого стоить»... Просто чую дружнє, зловісно-урочисте голосіння з нашого «берегу»: «так і є, що й треба було довести, — торжество української національної ідеї, «набуття Україною незалежності для них історична невдача!» Ні, справді неможливо зберігати справжній нейтралітет, осо-

* Цікаво, що сучасні прихильники радикальної «українізації» охоче аргументують «від Франції» та інших «національних» держав, подібно до того, як це робили «русифікатори» у ХІХ ст. Чи означає це, що буде коректним для майбутніх дослідників сучасних історичних процесів посилатися на них для підтвердження необхідності порівнянь? Мені здається, що і тоді, і зараз ці «порівняння» (аналогії, паралелі), позитивні чи негативні, виконували не аналітичну, а полемічно-ідеологічну функцію.

бливо коли перебуваєш у зоні безпосередніх «воєнних дій»... І не провратися крізь «голосіння», не виходячи за рамки наукового етикету, тому треба «гаркнуть, срываєсь с поэгического тона, громче иерихонских «хайл»» (В. Маяковський) та заявити: «Схаменіться, будьте люде...», — мова йде про невдачу проекту побудови «большой русской нации». Причому голосіння протесту більш доречно з їхнього «берега», оскільки критерії відносного успіху чи невдачі проекту залишаються нез'ясованими.

Не могу не поставити запитання: якщо у найближчий час (в історичному вимірі) у Великобританії відбудеться ескаляція, наприклад, шотландського національного руху, яка призведе до створення незалежної Шотландії, то чи буде в істориків достатньо підстав стверджувати, що побудова «великої британської нації» в XIX—XX ст. не вдалася і що не було «консолідованої нації-держави», а був усього лише «нереалізований проект»?

Знову вкотре спроба подолання ретроспективного погляду на історію виявляється поза вузькопозитивістським підходом невдалою. І у зв'язку із цим доречно навести професійне кредо самого нашого автора: «История вообще должна стремиться ответить на два (підкреслено мною. — Є. Ч.) вопроса. Как «это» произошло? Почему «это» произошло?» [С. 22]. Відповіді на ці запитання неминуче виводять автора на шляхи історичної ретроспекції, і залишається лише докласти всіх зусиль, щоб мінімізувати ступінь телеологізму щодо аналізу. І тому, якщо вже дуже дратує погляд «від результату», необхідно відмовитися від постановки запитань у формах причинності, а залишатися в рамках напівзабутого старого: що відбулося (було)? — усуваючи із «що» відтінки свідомої каузальності.

А поки ще нас продовжують цікавити питання, пов'язані з механікою, органікою, психологією, логікою суспільно-історичних процесів, зупинимось на деяких моментах розкриття процесу формування «проекта большой русской нации» у міллеровському розвороті.

Київський «Синопсис» розглядається як один з наріжних камінців, що закладає у фундамент цього проекту. Подальша ідеологічна роль «Синопсису» ніяким чином не може бути заперечена. Але відмова від джерелознавчого підходу до самого «Синопсису», що було і залишається характерним для історії ідей та політики, не дозволяє побачити, що анонімний(ні) автор(и) цього твору виступав(ли) компліатором «ходового» історичного матеріалу. І той факт, що типо-

графський «Синопис» мав, безумовно, більшу мобільність, ніж рукописні твори на історичні теми, не дає підстав забувати, що «оглядачі» історії з кола Києво-Печерського монастиря другої половини XVII ст. не самі «творили» єдину російську історію. Тому безпосередній вплив «Синопису» на формування російської наукової історіографії, на мій погляд, дещо завищений*.

Не можу не відзначити, що навряд чи серед конкретних цілей для автора (ів) «Синопису» могло бути прагнення «облегчить еліте Гетьманата інкорпорацію в русское правящее сословие» [С. 31]. Такої проблеми тоді не існувало ні з одного, ні з іншого боку. Москва не дуже заважала, хоча б тому, що в Гетьманаті не спостерігалось потреби в цьому. Була інша проблема, — не інкорпоруєчись нікуди, легітимізуватися. І якщо на початку XVII ст. московська церковна влада дійсно могла вимагати від духовних осіб з України повторного хрещення, то в період створення «Синопису» (після Ніконівської реформи) це було б анахронізмом.

Але шляхом абсолютизації ролі «Синопису» дослідник безпосередньо підходить, на мій погляд, до одного з ключових питань у розумінні еволюції розвитку самої української національної думки та російсько-українських ідейних взаємозв'язків. Мова йде не про твердження, що культура, відома під назвою «російська», була спільним плодом діяльності еліт Росії та України (додамо — й Білорусії), — це положення, яке не потребує вже спеціального обґрунтування чи навіть спеціального посилення на Ліа Грінфельд [С. 32, примітка 66]**; мова йде про те, що ідея воз'єднання України з Росією або Малоросії з Великоросією є продуктом переважно малоросійської (читай — української) історичної думки. І лише в ідеології українського націоналізму XX ст. сама ідея була відкинута, осміяна і навіть приписана виключно російській офіційній ідеології***. Тому, можливо, в наведеній дискусії Р. Шпорлюка з Л. Грінфельд ступінь правоти більше на боці

* Нагадаю, що «Синопис» в «Истории Российской...» В. М. Татищева знаходиться в ряду авторитетних джерел, на які він також безпосередньо посилається.

** На конкретно-історичному рівні воно з достатньою повнотою було розкрито російською історіографією XIX — початку XX ст., тому М. С. Трубецький лише користувався цим матеріалом як хрестоматійним, будуючи свою культурологічно-політологічну концепцію.

*** «Вмекнули», щоправда, зауважу, не без успіху, — і довіши до стану «невменяемости» її запеклих апологетів.

останньої, яка стверджує, що вихідці з Малоросії викувували великоруську національну самосвідомість [див.: О. Міллер. С. 33, примітка 67]. До того ж, не слід недооцінювати і роль представників інших етносів (греків, південних слов'ян, німців, самих великоросів...) у цьому «ковальському» процесі. Нарешті, посилені етноконтакти між малоросами та великоросами приводили не лише до виконання загальнооруського, але й сприяли роздмухуванню партикулярного націоналізму. Проте, в силу конкретних обставин, чим більше «малороси» ставали «українцями», тим більше «великороси» ставали «руськими», що, у свою чергу, виштовхувало національно ангажованих малоросів в український простір.

І тут знову настає момент, коли необхідно зупинитися, тому що вступна частина твору О. Міллера настільки насичена, що починає породжувати в ході «повільного прочитання» множину «текстів» навіть в одного читача. Однак все ж таки розділ вступу «О терминологии» має владу (майже за М. Фуко) наді мною, як читачем, а влада, як відомо, викликає різноспрямовані реакції: з одного боку, ти потрапляєш під її «безсоромні чари», а з іншого, — загострюється потреба до спротиву. Здається, в усій відомій мені літературі не зустрічалося більш всебічного та узагальнюючого аргументованого аналізу ключових термінів для вивчення історії російсько-українських взаємовідносин. Проте неодноразово підкреслене прагнення автора до показово нейтрального використання термінів, на мій погляд, не має сенсу. Бо «одні» розуміють без пояснень, а «інші» не почують ніяких пояснень. Таким чином, авторські зусилля мають переважно лише просвітницьке значення для мало підготовленого читача.

Усі попередні роздуми торкалися лише однієї структурної частини «Українського вопроса» — вступу. Не розглядався ще головний сюжет книги. Забігаючи наперед, відзначу, що він викликав у мене значну кількість різноманітних реакцій, які «потребують» оприлюднення. У повному обсязі це неможливо зробити в рамках даної публікації. Тому, продовжуючи, наводжу в ній міркування з приводу лише першого розділу*. Але в тому ж стилі «вільного прочитання», стислих чи більш просторих заміток на маргінесі.

* Сподіваюся при нагоді опублікувати повний розгляд. До речі, найбільшому коментуванню піддані мною три перші розділи, оскільки в цих періодах відчуваю себе більш підготовленим до дискусії, ніж у наступних.

Хоча в заголовку книги вказані хронологічні межі дослідження, що визначаються як друга половина XIX ст., однак, по-перше, кому з істориків відомий універсально точний початок і кінець цих половинок століть (як і цілих), по-друге, зрозуміле прагнення автора реконструювати ситуацію, що склалася в першій половині XIX ст. Для нього це не просто прагнення «заземлити» основний матеріал, але й глибоко концептуальне рішення, оскільки він дотримується достатньо розповсюдженої в історіографії точки зору, що перша половина XIX ст. (в історико-культурній періодизації — епоха романтизму) була початком становлення європейських націоналістичних ідеологій, що в системі цінностей романтизму знайшли джерело та виправдання для усвідомленого подолання християнсько-просвітительського універсалізму на шляху до національно-культурного та державно-політичного партикуляризму. Тому розділ перший «Россия и украинофильство в первой половине XIX в.» [С. 51—62] самим задумом в структурі даного дослідження була приречена стати «зоною підвищеного авторського ризику». І справа не лише в тому, що багато чого залишилося поза увагою; чимало з того, що потрапило в поле зору, потребує додаткових коментарів і уточнень.

Уже перша фраза про те, що «растянувшийся на полтора века процесс инкорпорации Левобережья в Российскую империю протекал достаточно гладко» [С. 57], не може бути прийнята без обмежень. Півтора століття — термін достатньо довгий і процес цей, як відомо, був неоднозначним. І навіть відносно останнього етапу (кінець XVIII — початок XIX ст.) оцінки Зенона Когута, на які спирається О. Міллер, на мій погляд, містять у собі відтінок незадоволення рівнем опору «місцевих сліт», що притаманний критично налаштованим ідеологам українського націоналізму*. Тому для дослідника «політики влади» більш адекватним могло б інше твердження, наприклад: незважаючи на складний процес інкорпорації, що розтягнувся майже на півтора століття, на кінець XVIII — початок XIX ст. Лівобережна Україна та її населення перетворилися на органічну частину Російської імперії, що й зробило можливими зміни і в політиці влади, і в суспільних настро-

* Від корифеїв XIX ст. — «XVIII век есть наилучший из веков, которые прожила наша нация...» (П. Куліш); «Пропавший час» (М. Драгоманов) — до історіософських ідей XX ст. таких «стопів», як М. Грушевський, В. Липинський, М. Довго, І. Лисак-Рудницький та ін. Тут слово «націоналізм» використовуємо як узагальнююче.

ях по відношенню до «малоросійського». Чергова «grimаса історії» — українське питання — виявляє себе не в конфронтаційних умовах, а у зовнішньо компліментарних.

Глюстрацією того, що на берегах Москви та Неви вітчизняна історія XIX ст. мислиться по-іншому, ніж, скажімо, на берегах Дніпра, а тим більше Стрия, служить той факт, що українське національне відродження для Міллера позбавлене не лише сакральності, а й наукової значущості. І справа не тільки в тому, що його стилю мислення притаманна орієнтація на поняття, що піддаються чіткій дефініції, — у середовищі українських істориків також немало таких, хто орієнтується саме на такий же стиль, — а й у тому, чи може обійтися російський історик, навіть глибоко обізнаний в українській історичній літературі, без цієї міфологеми*. Між тим навіть дуже «просунуті» сучасні українські гуманітарії та суспільствознавці не можуть обійтися при описі та аналізі українського історичного процесу модерного періоду без використання терміну «відродження». Якщо ж підходити до українського відродження з методологічних позицій, то слід зазначити, що воно (поняття) виконує синтезуючу функцію між окремими етапами українського національного інтелектуального духовного життя, роблячи, таким чином, уявлення про цей процес менш дискретним. Завдяки цьому, рух до модерного українського націоналізму (за рахунок багатьох спрощень) вдається відтворити як історичну тяглість. Її не відкидає і О. Міллер, але особливо підкреслює, що між поколінням М. А. Максимовича та генерацією кирило-мефодіївців є значна дистанція. У цілому, як це і прийнято в історіографії, ця дистанція визначається наданням «малоросійським», «українським» зацікавленням особливих політичних мотивів, протиставляючи традиціоналістське — регіональне власне націоналістичному. Приймаю ці положення за даність і відмовляюся тут від спроб їх уточнення. Все ж відкритим залишається сакраментальне запитання: «Чому?» Скористаюся зручним приводом для того, щоб відповісти на нього.

З другої половини XVIII ст., по мірі остаточної інкорпорації в структуру Російської імперії, втрати решток автономії в історичних творах на «малоросійські» теми закріплюється погляд на історію Ма-

* Було б перебільшенням стверджувати, що в даному виводку ми стикаємося з принципово різними історіографічними дискурсами, але виглядає правомірним говорити про «суб-дискурс».

лоросії як на завершений процес. Цей погляд цілком поділяли і представники української патріотичної думки, особливо після невдалих спроб збереження та реставрації. Такий погляд взагалі відповідав не тільки «живому» ходу історії, але й раціоналістично-просвітницькому стилю мислення. Естетика преромантизму і раннього романтизму сприяла тому, що покоління, формування якого припало на початок XIX ст., бачило в малоросійському (українському) дуже цінні прояви світу, що минає, і за свій моральний обов'язок вважало їх збереження і «музеефікацію». Але в структурах того ж романтичного мислення визріває і оформлюється нова філософія історії, яка відкриває в якості головного суб'єкта історії етнокультурну спільноту — Народ. Усі ці достатньо банальні уявлення вимушені навести тільки лише задля необхідності підкреслити, що на українському ґрунті це призвело до зміни поглядів на «українське» нового покоління, моральне й інтелектуальне визрівання якого припало на 30-ті — початок 40-х рр. XIX ст., коли подібні ідеї стали вже не висновками, що даються тяжко, а свого роду відправним пунктом. Саме тому генерації кирило-мефодіївців судилося усвідомити самим і розпочати пробуджувати в інших думку, що українська історія (українського народу) є процес, ще не до кінця реалізований у всесвітній історії. Саме тому рефрен у «Книзі буття українського народу»: «Лежить Україна в могилі», — що змінюється поодиноким «ще не вмерла», — є не тільки ремінісценцією з польської національно-визвольної думки, але й важливою та оригінальною для свого часу історіософською ідеєю, контрапунктом всієї національної ідеології. Саме тому лише з цього моменту (коли так необхідно, чи звично) є підстави вдатися до синтезуючого поняття «відродження», а для прихильників культурно-історичних типологій назвемо попередній період «передвідродження».

Однак, здається, «роздуми з приводу» занадто відсунули на задній план сам «привід», що примушує повернутися до першого розділу відносно політики влади та громадської думки.

Сприймаючи позитивно загальну картину, що представлена Автором відносно першої половини XIX ст., вважаю за необхідне звернути увагу на деякі її фрагменти і навіть окремі деталі. Перш за все, якщо орієнтуватися на методологічні принципи самого Автора, то доречно було б підкреслити, що в означений період (до 40-х рр. XIX ст. включно) в російській громадській думці та й в політиці влади не було усвідомлення українського питання (у будь-якій терміноло-

гічний «упаковці»). Тому ні Ю. Венелін, ні навіть В. Белінський не висловлювалися із цього питання. Щоправда, їхні висловлювання в тій мірі, в якій вони набували публічного характеру, сприяли формуванню українського питання. І якщо для української суспільної думки та історіографії неаналітична фіксація всіх так званих «антиукраїнських» висловлювань «неистового Виссаріона» зрозуміла, то сучасному російському досліднику, навіть при врахуванні усіх застережень, зроблених ним, можна за це докоряти.

Для того, щоб виявити, прихильником якої реальної політики в українському питанні був Белінський, у дослідників немає достатнього матеріалу. Аналізувати ж окремі висловлювання літературного критика-публіциста поза контекстом його ідейно-естетичної позиції — принципового антиромантизму; не враховувати того, що, особливо у вітчизняній романтичній літературі, він бачив переважно лише епігонство, мертвечину, літературищину, — це дещо дивує, особливо якщо взяти до уваги, наскільки О. Міллер уважний до «контекстів» у наступних розділах. До сказаного слід додати, що «малоросійське», «українське» сприймалося В. Белінським зазвичай не як прояв народного, а як штучно-романтичне.

Не можна ігнорувати і той контекстуальний момент, що «у 40-ві рр. адептами «малоросійського» і «українофільського» як частини загально-російського виступали слов'янофіли та «слов'янофільствующі» охранителі, тобто ті «партії», які були журнальними та гуртково-салонними ворогами Белінського та його однодумців. Не зайвим буде нагадати, що у Москві таким органом був «Москвитянин» М. П. Погодіна, а в Санкт-Петербурзі — журнал «Маяк» Бурачека. Журнали, в яких співробітничав Белінський (спочатку «Отечественные записки», а з 1847 р. «Современник») вели з ними жорстку полеміку з літературно-прогресивістських (з елементами революційно-радикальних) позицій, розглядаючи своїх опонентів як представників консервативної і навіть ретроградно-обскурантистської думки. Тому, наприклад, Т. Шевченко і П. Куліш, що, імовірно, на той час ще не замислювалися над вибором публічних трибун і твори яких охоче публікували в «Москвитянине» та «Маяке» разом з позитивними відгуками та рецензіями на праці українських авторів, були вже самим цим фактом приречені потрапити під вістря різких висловлювань з боку «Неистового...».

У зв'язку із цим не зовсім коректними є популярні зіставлення, яким віддав данину і наш автор, поглядів Белінського 40-х рр. з більш

пізними поглядами О. Герцена, М. Чернишевського, М. Бакуніна. Та, нарешті, Белінський щодо української мови, на мій погляд, виявляє себе не стільки «асимільатором», а скоріше недостатньо обізнаною людиною. Наведені О. Міллером відомі рядки: «мы имеем полное право сказать, что теперь уже нет малороссийского языка...», — здається, більш адекватно пояснюються не агресивно-асимільаторською позицією, а притаманним їм автору несприйняттям штучного «ренесансного», що так само поширювалося і на великоруське в тих випадках, коли доводилося мати справу з такого роду проявами. І навіть «перлюстрований» пізними дослідниками сумнозвісний лист Белінського до П. Анєнкова з його різким тоном по відношенню до кирило-мефодіївців не дає підстав для узагальнюючих висновків про агресивні позиції Белінського по відношенню до українського руху в цілому, а лише щодо певно потрактованого руху і його учасників*. Додам, що на позицію «агресивного асимільатора» цілком можна було б поширити тонкий коментар О. Міллера до цитованого ним листа О. Хом'якова до Ю. Самаріна від 30 травня 1849 р. [див.: С. 61, примітка 41].

Разом з тим дійсна опозиція українофільству, що формувалася в російській громадській думці, складалася не з Белінського та його кола, а безумовно, зі слов'янофілів та слов'янофільствуючих, а також з невеликоросів за походженням, що інкорпоровалися в російське, відчуваючи «обаяние» великої імперії. Це і поляки, і німці, і литовці, і білоруси, і, безперечно, українці, і «лица кавказской национальности» та інші. (пізніше до них додадуться євреї). І серед них найбільш помітною була позиція О. Сенковського, професора-сходознавця Санкт-Петербурзького університету, редактора журналу «Библиотека для чтения», відомого белетриста та публіциста (літературний псевдонім Барон Брамбеус).

На жаль, уся лінія полеміки початку 40-х рр., що її вів Сенковський з усіма проявами українофільства, залишилася поза увагою О. Міллера. І хоча цю полеміку також не можна розглядати поза журнально-«ринковими» боями того часу, для критичних статей, що йшли від редактора «Библиотеки для чтения», наприклад, щодо «Истории Малороссии» М. Маркевича, характерне (поряд з типовим для його рецензійного стилю «єрничеством») дуже різке та антиапологетичне

* Про всяк випадок зауважу, що сказане не є виправданням конкретних поглядів Белінського, а лише уточненням його позицій.

сприйняття української історіографічної традиції, що переростає в інвективи. Як відомо, статті Сенковського викликали навіть спробу організації йому публічної «відповіді» від притягнення до відповідальності через начальство (Д. Бібіков) до однієї з перших спроб історичної публіцистики П. Куліша — «Ответа Сенковскому», надрукованому у «Москвитянині» (!)*. Коли б Сенковський у своїй критиці «Истории...» Маркевича залишився у межах розкриття її наукової і філософсько-історичної неспроможності, то його критика цілком могла б розглядатися поза рамками національного питання, але він взявся за розвінчання основ «малоросійського патріотизму». З ретроспективних позицій може здаватися, що він ставив собі за мету вирубати коріння чи, точніше, виполоти «бур'яни» українофільства. Звертаю увагу на Сенковського ще й через те, що роль польського елемента у формуванні українського націоналізму без подібних (не поодиноких) фактів залишиться недооціненою.

Для тих, хто поставить собі за мету на дослідницькому рівні підійти до першої половини XIX ст. так, як О. Міллер підійшов до другої, може бути корисним припущення, що такі, як Сенковський (і, можливо, інші) в першій половині 40-х рр. стали збуджувачами антиукраїнофільських викривальних настроїв у російському суспільстві, впливаючи на урядову політику. У даному випадку поєднання елементів патерналізму, громадянського суспільства з поліційно-бюрократичною державною системою створювало складний тип відносин, що підтримували гармонію між владою і різними суспільними колами. Оскільки до освічених кіл входила порівняно невелика кількість людей, то між владою й цією частиною суспільства не було помітних суперечностей. Циркуляція ідей між інтелектуальною елітою і владними структурами була швидкою, бо мала фактично безпосередній характер. Тому, якщо скористатися характеристикою, яку надав О. Міллер правлінню Миколи I, «ніколаевський режим» був обізнаним у різних проявах громадської свідомості, і не стільки вирішив «не показувати вида, що проблема существует» [С. 62], скільки дійсно не бачив проблеми. Безумовно, він не був «далекозорим», але не дуже страждав на «короткозорість», коли не бачив «чорного кошеняти» в «чорній кімнаті», хоч

* М. Погодін при публікації використав характерний епіграф: «Не верю чести игрока, любви к России поляка...» /Дивись: РДБ. Ф. 588, Од. зб. № 266; Пам'ятки суспільної думки України XVIII — першої половини XIX ст.: Хрестоматія/Під ред А. Г. Валебреха. — Дніпропетровськ, 1995. С. 466—467/.

воно там було, тому що великі «кішки» загальних соціально-політичних та морально-етичних проблем поряд з «тиграми» — польським національно-визвольним рухом і Кавказькою війною, — закривали його собою.

На мій погляд, для розуміння стану українофільства наприкінці першої половини XIX ст. доречно вдатися до улюбленого нашим автором методу «аналогії». Подібно до того, як колись «антигерой» Белінський у «Литературных мечтаниях» проголосив, «что у нас (в Росіі. — Є. Ч.) нет литературы», хоч визнавав, що були достатньо видатних літераторів, дозволю собі такий висновок: у 40-х роках XIX ст. український національний рух ще не склався, хоча вже були його видатні діячі. Віддамо належне владі, вона помітила «діячів», і з «тактовністю», яка притаманна владі всіх часів і народів, їх «благословила». Без цього «високого благословення» на етапі лібералізації кінця 50-х — початку 60-х рр. «активізація українофільства», здається, мала б ще більш «схриптий характер» [С. 63]. Але, торкаючись цього питання, я порушую власноручно окреслені межі даної публікації.